

ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ НА ПІДПРИЄМСТВАХ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

У статті висвітлено та узагальнено сутність поняття криз на підприємстві. Проведено теоретичний аналіз причин виникнення криз, їх вплив на управління підприємством. Виділено основні етапи розгортання кризових процесів, визначено їх симптоматику, циклічність та обґрунтовано набір заходів, які сприятимуть виходу суб'єкта господарювання з економічної кризи.

The article highlights and summarises the essence of the concept of «crises» at enterprises. The theoretical analysis of factors reasoning crises, their influence on the enterprise management is conducted. The main stages of development of crisis process are distinguished, as well as their symptomatology and recurrence, the measures enabling the enterprise out of the economic crisis are reasoned.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Існуючий зарубіжний та вітчизняний практичний досвід свідчить про те, що кризи неоднакові не тільки за власними причинами, але й за своєю суттю, відповідно, і проблеми, які кризові ситуації створюють для підприємств, також різні. Симптоми, фактори, етапи попередження кризових явищ та можливості їх ліквідації в перспективі є актуальними питаннями для сучасної економіки.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Дослідження проблематики антикризового управління таких науковців, як А. М. Штангрет, О. І. Копилук, З. Н. Холод, І. О. Бланк, М. Є. Брюховецька, С. Б. Довбня, Л. О. Лігоненко, Л. С. Ситник, А. Д. Чернявський, А. І. Пушкар та ін. набули значних успіхів у розробці концепції антикризового управління, категоріального апарату, сутності, механізмів, методів та технологій. Проте умови господарювання для економік розвинених країн та країн, що здійснюють діяльність в умовах економічної нестабільності, суттєво відрізняються, які обумовлює неадекватність багатьох постулатів антикризового управління іноземних авторів у вітчизняних умовах. Однак, незважаючи на вагомий внесок науковців, дотепер ціла низка питань щодо антикризового управління залишається невирішеною.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Недостатньо дослідженими у вітчизняній теорії та практиці управління кризовими явищами в діяльності суб'єктів господарювання залишаються проблеми своєчасної діагностики їх розвитку, які дозволяли б на основі аналітичної оцінки фінансово-економічних показників підприємств у динаміці фіксувати негативні явища ще на ранніх етапах їх появи, коли проблеми фінансової кризи на підприємстві ще не загрожують його функціонуванню.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження причин виникнення кризових ситуацій в діяльності підприємств та обґрунтування змісту та сутності процесу управління підприємствами в кризових ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний економічний стан в Україні характеризується економічною та фінансовою нестабільністю на фоні періодичної політичної та соціальної напруженості, інфляцією, циклічними фазами спаду в галузях економіки та коливаннями обсягів виробництва і реалізації. В таких умовах результати діяльності будь-якого підприємства мають суттєві недоліки під впливом численних факторів. У зв'язку з цим підвищується залежність життєздатності підприємства від своєчасного та адекватного реагування на зміни зовнішнього та внутрішнього середовища. Саме тому серед

критеріїв успішного ведення фінансово-господарської діяльності набуває пріоритету система раннього виявлення та подолання кризових ситуацій.

Щоб забезпечити стабільне функціонування відтворювального циклу підприємства, необхідно здійснювати комплексний вплив на причини, які викликали небажані деформації. Більш ніж помилковими будуть дії, спрямовані на ліквідацію наслідків кризових явищ, а не їх причин. Тому принципово важливим для цього дослідження є формування понятійного апарату, що відображає кризові процеси.

Поняття «криза» (від грецького «krisis» – поворотний пункт, рішення) – це різкий, крутий злам, скрутне становище [1, с.3]. Не зважаючи на те, що сутності поняття «криза» присвячено багато наукових праць, трактування цього складного економічного терміну в літературі вимагає розгляду, узагальнення та аналізу, що підтверджується динамічними змінами в розвитку економічної науки. Наукові погляди щодо визначення поняття «криза» автором відображено в табл. 1.

Таблиця 1

Визначення змісту поняття «криза»

№п/п	Автор	Характеристика
1.	Ю. Розенталь Б. Піджненбург	Криза – це ситуація, позначена високою небезпекою, станом непевності, відчуттям невідкладності» [2, с.3]
2.	Л. Бартон	Криза – це широкомасштабна, непередбачена подія, яка призводить до потенційно-негативних результатів. Ця подія та її наслідки можуть завдавати серйозної шкоди усій організації: працівникам, продукції, зв'язкам, фінансам та репутації [3, с.2]
3.	В. О. Василенко, К. В. Балдин, Є. Коротков, В. С. Зверев, А. В. Рукосуєв	Криза – це крайнє загострення протиріч у соціально-економічній системі (організації), що загрожує її життєстійкості у навколишньому середовищі» [4, с.12; 5, с.19]
4.	К. Херман	Криза – це несподівана та непередбачувана ситуація, яка загрожує пріоритетними цілями організації при обмеженому часі для прийняття рішень [6, с.72]
5.	С. А. Бурий Д. С. Мацеха	Криза – це перелом, будь-яка якісна зміна процесу, перехід від існуючого положення до іншого, яке суттєво відрізняється за основними параметрами [7, с.19]
6.	А. М. Штангрета О. І. Копилюка	Криза – це зростання кількості взаємопов'язаних кризових явищ, які призводять до незначного погіршення окремих показників діяльності підприємства, але не спричиняють руйнації системи самозбереження [8, с.52]
7.	Е. П. Жарковська Б. Е. Бродський	Криза – це крайнє загострення внутрішньовиробничих і соціально-економічних відносин, а також відносин організації з зовнішньоекономічним середовищем [9, с.10]
8.	Ю. М. Осіпов	Криза – це хвороба, в якій існує момент видужання, при цьому не відбувається повернення економічної системи до колишнього нормального стану, де криза переходить до нової рівноваги [10, с.22]

Узагальнюючи сучасні погляди вчених-економістів щодо визначення поняття «криза», можна виділити три підходи:

1. Криза як неочікуване явище, що виникає внаслідок несприятливих (деформаційних, деструктивних, дестабілізаційних тощо) факторів, обставин, причин. Автор вважає, що до такого міркування схильні практики, оскільки вони безпосередньо мають справу з кризовими явищами.
2. Криза не тільки як випадкове, але й закономірне явище – залежно від співвідношення сил (швидкості, потужності тощо), явищ, процесів, дій. Все залежить від обставин та врахування логіки життєдіяльності системи. Цієї точки зору дотримуються переважно ті, хто вивчає кризові явища на макрорівні. Вони розглядають одну «велику» кризу як сукупність численних дрібних кризових проявів. У такій ситуації провідну роль може відігравати поодинокий випадок, що накладає певний відбиток на детермінізм.
3. Криза як закономірна подія (цієї ж точки зору дотримується і автор): відповідно до хвилеподібного характеру розвитку економіки після прогресу відбувається регрес. Тому криза розглядається як об'єктивна реальність в діяльності підприємства і, що важливо, вона піддається управлінню. Особливістю цього підходу є можливість прогнозування кризових явищ та розробка дієвого механізму нейтралізації їх негативної дії, а також «включення» до масиву антикризових заходів, які в майбутньому будуть попереджувати розвиток кризи на підприємстві.

Аналізуючи вищевикладене, можна узагальнити визначення кризи на підприємстві як незапланований та небажаний процес, який перешкоджає або унеможливорює діяльність суб'єкта господарювання та являє собою переломний момент в послідовності процесів, подій та дій, що призводять до втрати платоспроможності та банкрутства. В умовах кризи завжди бракує часу для прийняття рішень щодо її подолання. З'являється проблема зміни всієї системи управління. Висока комплексність управління в умовах кризи дозволяє, з одного боку, впливати на розвиток автономних процесів, а з іншого боку, охопити специфічну проблематику антикризового керівництва: необхідність його високої якості, оцінку часових меж та наявність тільки двох варіантів кінцевого результату дій менеджменту: банкрутства, або успішного подолання кризи.

Таким чином, можна стверджувати, що будь-яка криза, якщо вона не має фатального характеру, містить антикризову складову.

Кризові явища можуть виникати на всіх фазах життєвого циклу підприємства. Щоб розпізнати кризу, правильно поставити завдання антикризового управління, необхідно відокремити фактори, симптоми та причини кризи. Ці поняття можна визначити наступним чином: фактори – непередбачувані події; симптоми – прояв кризових явищ; причини – джерела виникнення кризи.

Дуже важливо бачити симптоми кризового розвитку, щоб мати резерв часу для своєчасної реакції та впровадження програми антикризового управління. Автор вважає, що симптоми проявляються в показниках та, що дуже важливо, в тенденціях їх зміни, що відображають функціонування і розвиток організації. Симптоми не завжди відображають причини кризи. Причини нерідко є більш глибокими, ніж зовнішні прояви кризових ознак.

Автор погоджується з думкою О. В. Василенко, що причинами кризи можуть бути як зовнішні так і внутрішні фактори [4, с.173]. Внутрішні – пов'язані з невірною стратегією маркетингу, внутрішніми конфліктами, недоліками в організації виробництва, недосконалістю управління, інноваційною та інвестиційною політикою. Але більшість причин, які зумовлюють кризові ситуації, є зовнішніми. У складі зовнішніх причин є такі, які не може змінити окреме підприємство, наприклад, політична нестабільність, відсутність програмної стратегії уряду. Зовнішні причини складаються з таких умов, в яких приватному підприємству доводиться працювати. Ці причини, у свою чергу, можна розділити на три підгрупи: міжнародні, національні та ринкові.

Міжнародні фактори зумовлює вплив загальноекономічного характеру (економічна циклічність розвитку провідних країн, стан світової фінансової системи, що характеризується політикою міжнародних банків), стабільності міжнародної торгівлі, яка

залежить, у свою чергу, від укладених міжурядових договорів та угод, міжнародної конкуренції, форс-мажорних обставин, експансії експортерів.

До національних чинників, що позначаються на фінансовій спроможності кожного господарюючого суб'єкта, належать причини політичного, економіко-демографічного, культурного та науково-технічного характеру.

Під політичними чинниками розуміють політичну стабільність та спрямованість внутрішньої політики держави, реалізовані через право, які проявляються у відношенні до підприємницької діяльності та принципів державного регулювання економіки (мають заборонний або стимулюючий характер), до форм власності (приватизація чи націоналізація, принципи земельної політики), заходів щодо захисту прав споживачів та підприємців (захист конкуренції, обмеження монополізму тощо). Все це акумулюється в законодавчих нормах, актах, які визначають діяльність підприємств.

Ринково-демографічні фактори характеризуються розміром та структурою потреб, платоспроможним попитом населення. До них можна віднести: рівень доходів та накопичень населення, а саме купівельну спроможність, рівень цін, можливість отримання кредитів, які суттєво впливають на підприємницьку активність, фазу економічного циклу, в якій перебуває національна економіка. Падіння попиту, наприклад, характерне для відповідної фази економічного розвитку, призводить до загострення конкуренції, банкрутства або поглинання збанкрутілих підприємств.

Однак найбільш сильним зовнішнім фактором банкрутства є так звані технологічні розриви, тобто великі науково-технічні зрушення (еволюції), при яких, за оцінками фахівців, в семи випадках із десяти колишні підприємства, лідери у своїй галузі на певному ринку, стають відсталими. Цю ситуацію можна спостерігати на прикладі корпорації Nokia, яка ще кілька років назад була першою у виробництві мобільних телефонів, але науково-технічний прогрес, на жаль, залишив цей бренд поза ринковим попитом.

Внутрішні причини криз розглядаються на рівні кожного конкретного підприємства. Усунення таких причин відбувається індивідуально, але у короткостроковому періоді. Тривалість цього часу визначається майстерністю менеджменту у всьому різноманітті функціональних сфер: фінансовому, податковому, кредитному, страховому менеджменту в компанії тощо. Крім того досить прогресивною має бути маркетингова політика компанії, кадровий потенціал, система заохочувальних виплат, застосування інших стимулюючих важелів. Від повноти набору важелів продуктивного управління бізнесом залежить кризовий стан в діяльності компанії. Серед внутрішніх факторів, що викликають банкрутство підприємства, виділяють такі: дефіцит власних оборотних коштів; недосконалість механізму визначення фактичної ціни реалізації продукції; відсутність договірної дисципліни; бездіяльність юридичних служб підприємства; неефективність довгострокових фінансових вкладень; значну питому вагу незавершених капітальних вкладень в структурі активів; зростання дебіторської та кредиторської заборгованості тощо.

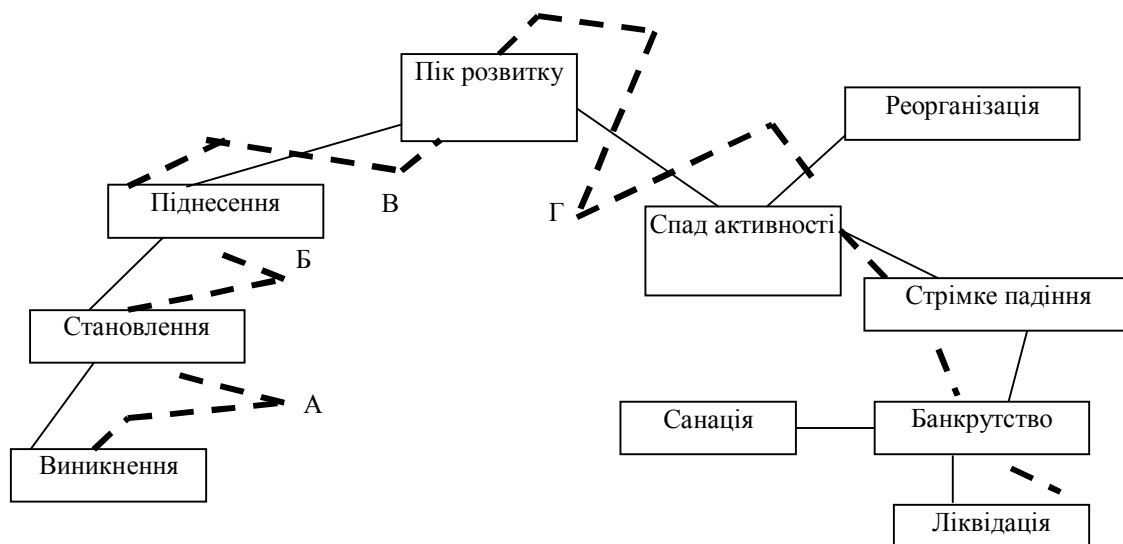
Необхідність впливу, насамперед, на причини кризових явищ зобов'язує використовувати різні підходи та відповідно реагувати на небажані зміни в економічних системах мікрорівня. Тому першочерговим для відновлення нормального функціонування всієї системи є розуміння механізму зародження фінансової кризи, сформоване через призму теорії життєвого циклу розвитку підприємства.

Концепція циклічності розвитку економічних систем належить до фундаментальних складових категоріального апарату економічної теорії, яка вже понад сто років посідає одне із провідних місць у дослідженнях різних наукових шкіл та напрямків економічної науки. Згідно з цією теорією, кожне підприємство розвивається за певним циклом, в якому виділяють такі фази: етапи росту – виникнення, становлення, піднесення (найвища точка розвитку); етапи спаду – економічний спад, банкрутство та ліквідація (рис. 1) [11, с.112].

На кожній стадії розвитку підприємство має певні параметри, що характеризують умови його функціонування: поточний стан та перспективи. Американські вчені виявили закономірність підйомів та спадів в діяльності підприємства. Вона полягає, по-перше, в

періодичному виникненні кризових ситуацій на всіх стадіях життєвого циклу підприємства, по-друге, у математично визначеній для малих та середніх підприємств тривалості фаз спаду та піднесення. Так, фаза підйому в середньому триває 3 роки, а фаза спаду – 2,8 роки [12, с.29].

Отже, інтервали між початком та завершенням кризи можуть бути різні. З одного боку, є тривалі, що поволі прискорюють кризові процеси, а з іншого боку існують швидко виникаючі кризові процеси, дуже потужні та з коротким терміном розвитку. Криза може виникнути миттєво під час гармонійного розвитку підприємства і носити характер нездоланої катастрофи або виникнути відповідно до припущень і розрахунків.

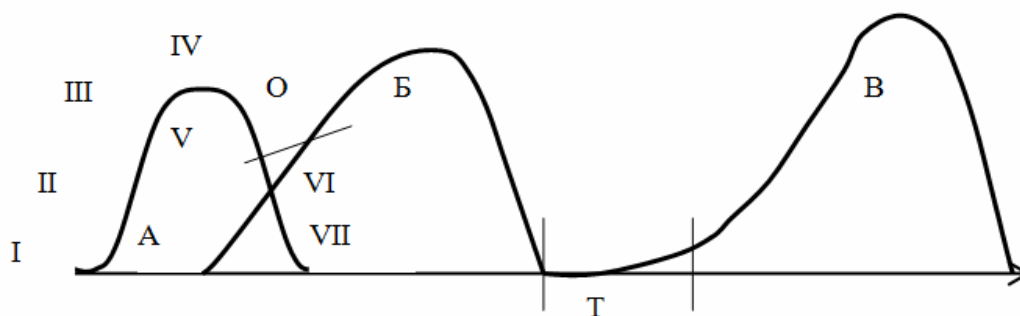

А, Б, В, Г – точки кризових ситуацій

Рис. 1. Життєвий цикл, кризові ситуації і банкрутство підприємства

Циклічну природу всіх економічних процесів визначає об'єктивність появи негативних тенденцій у їх розвитку. Автором підкреслено, що загроза фінансової кризи існує постійно: суб'єкт господарювання може пережити її як кінцевий етап життєвого циклу (ліквідація), так і проміжні кризові ситуації, виникнення яких можливе на будь-якій його стадії. Підвищення ймовірності кризового стану підприємства спостерігається у перехідні періоди його розвитку – між етапами життєвого циклу.

В процесі досліджень вищезгадані науковці виділяють думку про те, що зусиллями людини неможливо вирівняти циклічні хвилеподібні процеси, а спроби можуть спонукати до посилення негативних наслідків. Використовуючи знання теорії циклів та криз, можна простежити певні закономірності, які відрізняються швидкістю проходження та амплітудою рівня розвитку. Припинення діяльності підприємства не завжди співпадає з моментом ліквідації самого суб'єкта господарювання (рис. 2) [12, с.31].

А, Б, В – життєві цикли функціонування підприємства;
I–VII – стадії життєвого циклу від зародження до ліквідації діяльності

Рис. 2. Зміна життєвих циклів підприємства

Аналізуючи рис. 2, варто зазначити, що між життєвими циклами «Б» та «В» існує проміжок «Т», який характеризує кризу, тобто підприємство, вичерпавши всі свої можливості за час діяльності у циклі «Б», може пролонгувати своє життя у циклі «В» лише за умови сучасного якісного перетворення, що характерно для суб'єктів господарювання не адаптованих до змін зовнішнього середовища.

Також можливий варіант, коли наслідки кризи можна послабити, якщо вчасно змінити напрям діяльності підприємства. Це потребує витрачання прибутку, отриманого від успішної діяльності в період зростання та стабільного розвитку підприємства, на дослідження внутрішнього та зовнішнього середовища з метою підготовки підґрунтя для перепрофілювання діяльності в майбутньому. При цьому стадія розвитку нового виду діяльності повинна співпадати у часі зі стадією появи тенденції щодо спаду в господарюванні суб'єкта.

У такий спосіб в розвитку підприємства усувається різкий перехід до якісно нового стану функціонування (рис. 2 – лінія «О»). Подовження життєвого циклу досягається за рахунок послаблення впливу негативної тенденції на життєздатність підприємства шляхом накладення впливу позитивної тенденції – розвитку нового виду його діяльності.

Однак на рис. 1 та 2 відображено ідеальну модель життєвого циклу підприємства, але на практиці діяльність суб'єкта господарювання завжди пов'язана з численними ризиками. Тому профілактичні заходи для одного виду кризи не вичерпують весь інструментарій антикризового механізму.

Розрізняють такі етапи розвитку кризи: криза стратегії; криза результатів діяльності; криза ліквідності.

Криза стратегії є першопричиною кризи компанії, а криза неплатежів – останнім щаблем перед банкрутством. Реструктуризація компанії в умовах кризи зводиться до того, щоб ліквідувати причину виникнення кризи.

Своєчасна ліквідація причин, що викликали кризу стратегії – основа антикризового управління, яка будується на достовірній інформації про зміни зовнішнього середовища компанії. Така інформація за умови якісної оцінки ризиків дозволяє використовувати конкурентні переваги.

Вони включають такі чинники як: виробництво конкурентного продукту, більше ефективну взаємодію з постачальниками та більш ефективні канали розподілу продукту, ефективний менеджмент, висококваліфікований персонал тощо.

Якби не була стадія розвитку економічної кризи, існує перспектива відновлення нормального ритму функціонування в ринковому середовищі. Навіть на стадії банкрутства збереження підприємства є реальним за наявності маркетингової стратегії та інвестора. В українській практиці законотворення напрацьовано правовий механізм відновлення платоспроможності боржника. Але існують перешкоди для його ефективного використання: по-перше, він потребує удосконалення і тому перебуває на постійному доопрацюванні; по-друге, його впровадження в діяльність підприємства-боржника здійснюється переважно на кінцевій стадії економічної кризи.

Заходи щодо виходу з кризи можна поділити на тактичні та стратегічні. Тактичні заходи передбачають встановлення поточних збитків, виявлення внутрішніх резервів, залучення спеціалістів, кадрові зміни, отримання кредитів тощо.

Стратегічні заходи полягають в аналізі та оцінці становища підприємства, аналізі виробничого потенціалу, розробці загальної концепції фінансового оздоровлення підприємства.

Найкоротші шляхи, нові методи та технології виходу з кризи можна знайти тільки на основі використання теорії та практики сучасного менеджменту, зокрема, реструктуризації компанії. Після проведення діагностики та узгодження стратегії розвитку та плану

реструктуризації з керуючою ланкою підприємства реструктуризація може бути проведена в два етапи.

Перший етап – це організаційно-управлінська реструктуризація та нормалізація діяльності і основних засобів. Другий етап – фінансова реструктуризація, інвестиції в нове обладнання та трудові ресурси. Впровадження першого етапу передбачає поліпшення загального стану підприємства у короткостроковому періоді. На даному етапі компанія покращує свою господарську діяльність та забезпечує власну надійність по відношенню до зовнішніх джерел фінансування.

Другий етап забезпечує ефективне функціонування підприємства в довгостроковому періоді за рахунок впровадження проектів, які потребують значних капіталовкладень.

На практиці початковий етап відновлення діяльності має за мету подолання головних недоліків функціонування підприємства (маркетинг, збут, організаційні та адміністративні питання), які включають ідентифікацію визначення профільних і оптимальних видів діяльності та ринків підприємства, аналіз уразливих місць, підготовку конкретних пропозицій щодо фінансового та економічного оздоровлення за рахунок розподілу внутрішніх ресурсів підприємства.

На другому етапі реструктуризації, коли створені певні умови для діяльності підприємства в короткостроковому періоді, основна увага акцентується на створенні умов для фінансової реструктуризації, яка життєво необхідна для підприємств, перевантажених боргами, але кредитори не погодяться на її проведення без реального плану загальної реструктуризації та відновлення фінансової стійкості підприємства.

Важливою умовою успішної реструктуризації є залучення інвестицій в трудові ресурси, особливо в області маркетингу, стратегічного управління фірмою або управління фінансами.

Заключним етапом є реструктуризація власності, яка може включати злиття підприємств, створення холдингів, відокремлення діяльності, не пов'язаної з основним виробництвом.

Висновки і перспективи подальших розробок. Підсумовуючи проведені дослідження варто зазначити, що криза підприємства – це сукупність ситуацій, викликана внутрішніми та зовнішніми факторами, яка порушує рівновагу системи суб'єкта господарювання, та з часом може призводити до зміни організаційного, економічного та виробничого механізму функціонування.

Зауважимо, що економічній кризі властиві певні логічні характеристики:

1. Криза піддається прогнозуванню та має циклічність. Під загрозою кризового стану може бути будь-яке підприємство, причиною є циклічний характер його розвитку та суперечності, які постійно виникають між процесами поточного функціонування та перспективного розвитку. Передбачити кризу можливо, якщо є низка негативних чинників, які характеризують її появу (необхідність реструктуризації виробництва, зміни структури інтересів під впливом науково-технічного прогресу тощо). Несподівані кризи часто бувають результатом зовнішніх факторів чи значних помилок в управлінні.
2. Криза є взаємопов'язаним елементом та має ланцюговий характер, тобто кризовий стан, що виникає в одній частині підприємства та має вплив на усі підрозділи і може поширитись на інші ланки господарської діяльності та охопити підприємство в цілому.
3. Економічна криза може бути частково керованою. Кризу можна прискорити, випередити, згладити, відтягнути, але як явище циклічне, вона розвивається за визначеними стадіями та з'являється на різних етапах життєвого циклу підприємства. Розвиток будь-якої кризи

передбачає період, після настання якого будь-які антикризові заходи виявляються неефективними.

Отже, можна стверджувати, що криза підприємства є поворотним моментом в послідовності господарських процесів, подій та дій. Характерним для розвитку кризової ситуації є або зовсім негативна форма – ліквідація підприємства, або успішне подолання кризи.

Саме спрямованість розвитку кризових явищ залежить переважно від якості управління підприємством. Висока професійність антикризового менеджменту дозволяє, з одного боку, визначити конкретні об'єкти управлінської дії, а з іншого, своєчасно спрямувати результативні дії на локалізацію кризових процесів. Тому дослідження наведених вище чинників кризи дозволить поглибити розуміння кризи як процесу, його закономірностей та тенденцій розгортання і дозволить більш детально проаналізувати кризові ситуації, що виникають в діяльності різних суб'єктів господарювання.

Список використаної літератури

1. Большой энциклопедический словарь: В 2-х т. / [под ред. А. М. Прохорова]. – Сов. энциклопедия, 1991. – Т. 1. – 863 с.
2. Rosenthal U. Simulation – oriented scenarios. Crisis Management and Decision Making: Simulation Oriented Scenarios / U. Rosenthal, B. Pijnenburg (edc). – Dordrecht. Kluwer, 1991. – 318 p.
3. Barton L. Crisis in organizations: Managing and Communicating in the Heat of Chaos / L. Barton. – Cincinnati, Ohio: South-Western, 1993. – 213 p.
4. Василенко В. О. Антикризове управління підприємством: [навч. посіб.] / В. О. Василенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 507 с.
5. Балдин К. В. Антикризисное управление: макро- и микроуровень: [учеб. пособ.] / К. В. Балдин, В. С. Зверев, А. В. Рукосуев. – М.: Издательско-торговая корпорация Дашко и Ко, 2007. – 280 с.
6. Forgue B. Nouvelles approches de la gestion des crises / B. Forgue // Rev française de gestion. – Paris, 1996. – № 108. – P. 72–73.
7. Бурий С. А. Антикризове управління та управлінські рішення – проблеми підприємств малого бізнесу: [монографія] / С. А. Бурий, Д. С. Мацеха. – Хмельницький: Тріада-М, 2006. – 93 с.
8. Штангрет А. М. Антикризове управління підприємством: [навч. посіб.] / А. М. Штангрет, О. І. Копилук. – К.: Знання, 2007. – 335 с.
9. Жарковская Е. П. Антикризисное управление: [учеб.] / Е. П. Жарковская, Б. Е. Бродский. – М.: Омега-Л, 2004. – 336 с.
10. Осипов Ю. М. Теория хозяйства: [учеб.] / Ю. М. Осипов. – М.: Экономика, 1998. – Т. 3. – 218 с.
11. Родионова Н. В. Антикризисный менеджмент: [учеб. пособ. для вузов] / Н. В. Родионова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 223 с.
12. Антикризисное управление: [учеб.] / [под ред. Э. М. Короткова]. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 432 с.

Прийнято до друку 01.10.2013